

Jan Lewandowski

Estońskie drogi do wolności - przez Warszawę

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia 60, 401-406

2005

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN — POLONIA

VOL. LX

SECTIO F

2005

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

JAN LEWANDOWSKI

Estońskie drogi do wolności – przez Warszawę

Już po traktacie brzeskim, wiosną 1918 r., rozpoczęła się wielka fala powrotów do rodzinnych stron osób, których wydarzenia wojenne – mobilizacja, ewakuacja, niewola, praca przymusowa i inne okoliczności – rozrzuciły po świecie. Do zakończenia wojny był to na ogół ruch w jedną stronę: ze wschodu na zachód – z objętej rewolucją Rosji i tych ziem dawnego imperium carów, których płomień rewolucji jeszcze nie ogarnął, do Niemiec i Austro-Węgier oraz na tereny przez te państwa okupowane, m. in. do obu części Królestwa Polskiego¹.

Do końca okupacji sprawę reemigracji z ziem dawnego Cesarstwa Rosyjskiego prowadziły władze państw centralnych, tworząc w tym celu własny aparat administracyjny, sprawujący nieraz drobiazgową kontrolę całego ruchu, która miała m.in. zapobiec powrotowi „elementu niepożądanego” – pod tym pojęciem rozumiano zarówno ewentualnych agitatorów rewolucyjnych, jak i osoby nieposiadające środków na utrzymanie. W okupacji austro-węgierskiej w Królestwie Polskim stworzono Biuro Emigracyjne w ramach Krajowego Zarządu Cywilnego c. i k. Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Lublinie, z ekspozyturami w Kowlu, Łucku, Baranowiczach i Kijowie. Kierownikiem Biura, współpracującego z rządem Rady Regencyjnej, był dr Marian Jampolski².

---

¹ J. Lewandowski, *Królestwo Polskie pod okupacją austriacką 1914–1918*, Warszawa 1980, s. 128; id., *Zmiany w strukturze narodowościowej i wyznaniowej ludności Lubelszczyzny w czasie I wojny światowej*, *Annales UMCS*, sec. F, 1991/1992 [druk: 1994], vol. XLVI/XLVII, s. 338–340.

² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Militär-General-Gouvernement in Polen,

Po zakończeniu wojny, wraz z powstawaniem państw-sukcesorów Rosji i Austro-Węgier, przejęły one akcje reemigracyjną. Tym razem większość reemigrantów kierowała się z zachodu na wschód, z państw centralnych na ziemie dawnego Cesarstwa Rosyjskiego, przy czym konflikty zbrojne, toczone przez nowe państwa, spowodowały kolejne przemieszczenia wielu tysięcy osób, zwłaszcza jeńców wojennych. Państwa sukcesyjne przejęły bądź stworzyły aparat, służący zarówno repatriacji własnych obywateli, jak też mający umożliwić przejazd przez ich terytorium obywateli innych państw, współpracując z kształtującymi się dopiero ich przedstawicielstwami. Przykładem takiej współpracy jest działalność w Warszawie w latach 1919-1921 Wojskowego Przedstawiciela Republiki Estońskiej w Polsce (Eesti Wabariigi Sõjawäe Esitaja Poolamaal)³.

Placówka estońska powstała w Warszawie w listopadzie 1919 r. i była rezultatem zacieśniających się od lata tego roku polsko-estońskich kontaktów wojskowych⁴. Na jej czele stał Jaan Junkur (początkowo w stopniu kapitana, potem podpułkownika), który jeszcze w czerwcu 1919 r., z polecenia najwyższych czynników wojskowych Republiki Estońskiej, nawiązał w Wilnie kontakt z polskim dowództwem wojskowym, a w sierpniu tego roku odbył rozmowę z Piłsudskim⁵. W tym czasie Republika Estońska prowadziła pierwszą w swej historii i zwycięską wojnę z Armią Czerwoną⁶, zatem obie strony były zainteresowane zarówno współpracą wojskową, jak i polityczną. Junkur w czasie pobytu w Warszawie, do czasu powołania posła estońskiego w stolicy Rzeczypospolitej, pełnił też z powodzeniem funkcje przedstawiciela dyplomatycznego⁷.

Zivillandeskommissariat 344; J. M. J a m p o l s k i, *Wspomnienia z czasów okupacji austriackiej w Królestwie Kongresowym*, Kraków 1924, s. 39–42.

³ Eesti Riigiarhiiv (Estońskie Archiwum Państwowe w Tallinie – dalej EAP), Fond 1580, S. 1, N. 1.

⁴ O początkach politycznych kontaktów polsko-estońskich zob. P. Ł o s s o w s k i, *Stosunki polsko-estońskie 1918–1939*, Gdańsk 1992, s. 9 i n.; T. P a l u s z y Ń s k i, *Rola Leona Wasilewskiego w nawiązaniu stosunków dyplomatycznych między Polską a państwami bałtyckimi*, [w:] *Niepodległość Polski a procesy narodotwórcze w Europie Środkowo-Wschodniej*, pod red. Z. Mańkowskiego, Lublin 1996, s. 171 i n.; R. P u l l a t, *Od Wersalu do Westerplatte. Stosunki estońsko-polskie w okresie międzywojennym*, Kraków 2003, s. 69–71.

⁵ R. P u l l a t, *op. cit.*, s. 71–72.

⁶ A. T r a k s m a, *Lühike Vabadussõja ajalugu*, Tallinn 1939; J. L e w a n d o w s k i, *Historia Estonii*, Wrocław 2002, s. 174–182.

⁷ Sporządzał m.in. raporty polityczne o sytuacji w Polsce i prowadził rozmowy w sprawie zakupu w Polsce, w firmie Gerlach przyrządów topograficznych dla Oddziału Topograficznego Estońskiego Sztabu Generalnego (III–IV 1920 r.), EAP, Fond 1580, N. 1, S. 9. Ppik Junkur pełnił funkcję attaché wojskowego w Warszawie do 15 stycznia 1924 r. po czym objął identyczne stanowisko we Francji. W czasie pobytu w Warszawie uzyskał zgodę swoich przełożonych na studia (wraz z innymi oficerami z Estonii) w polskiej Szkole Sztabu Generalnego, przemianowanej w 1922 r. na Wyższą Szkołę Wojenną. Poselstwo Republiki Estonii w Polsce powołano w listopadzie 1921 r. R. P u l l a t, *op. cit.*, s. 42, 157.

Jaan Junkur, znający język polski, francuski i niemiecki, nawiązał szybko dobre stosunki z polskim Ministerstwem Spraw Wojskowych, a zwłaszcza z podporządkowanym temu ministerstwu od wiosny 1919 r. Państwowym Urzędem do spraw Powrotu Jeńców, Uchodźców i Robotników (PU ds. PJUR)⁸. Oczywiście nie był to jedyny polski partner estońskiego przedstawicielstwa, bowiem zakres spraw związanych z powrotem do Estonii był bardzo szeroki⁹.

Z prośbą o umożliwienie wyjazdu do Estonii zwracali się przede wszystkim jej przedwojenni mieszkańcy, chociaż na listach jeńców i internowanych figuruje wiele osób, których przedwojenne miejsce zamieszkania, a także brzmienie nazwiska nie wskazuje na związki z Estonią. Byli to prawdopodobnie Rosjanie, którzy nie chcieli wracać pod władzę bolszewików¹⁰.

Chronologicznie pierwszą grupą, powracającą do Estonii, byli jeńcy wojenni z armii rosyjskiej, uwięzieni w Niemczech (ale także na terenach okupowanych przez ich armie, m.in. w Królestwie Polskim) i na terenie monarchii austro-węgierskiej. Jednakże masowy powrót tej grupy, podobnie jak mniej licznych osób internowanych, nastąpił w pierwszych dniach po zakończeniu I wojny światowej i miał w znacznej mierze żywiołowy charakter¹¹. W późniejszym okresie (1920) sprawy tego typu występują sporadycznie, jak w przypadku cieśli Juliana Pałkówa, który jako jeńiec z armii rosyjskiej przepracował cztery lata w gminie Brzozówka w Galicji. Do prośby o wydanie dokumentów na przejazd do Estonii dołączone są opinie wójta i mieszkańców gminy o solidnym stanie wzniesionych przez jeńca budynków¹².

Estońskie przedstawicielstwo wojskowe załatwiało nie tylko sprawy powrotu do kraju współziomków, których wojna rzuciła na ziemie polskie. Junkur prowadził korespondencję z wojskowymi przedstawicielami Rumunii i Węgier w sprawie ułatwienia powrotu do kraju Estończykom z tych państw i z przedstawicielem Łotwy, bowiem przez terytorium tego państwa odbywał się na ogół przejazd

⁸ Z. Karpus, *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924*, Toruń 1999, s. 15–18.

⁹ Dotyczyły m.in. nieruchomości obywateli Estonii w Polsce, ich wierzytelności, długów, pomocy finansowej, wystawiania metryk, dokumentów tożsamości i podróży, poszukiwania rodzin.

¹⁰ Wykazy jeńców i internowanych m.in.: EAP, Fond 1580, N. 1, s. 1, 7, 11, 12, 16. Na jednym tylko zawierającym 33 nazwiska „Wykazie Internowanych narodowości estońskiej w Obozie Koncentracyjnym nr 13 w Łukowie” (IX 1921), spoza granic Republiki Estońskiej, ustalonych w traktacie pokojowym z Rosją w Tartu 2 lutego 1920 r., pochodziło co najmniej 15 osób, głównie z gubernii pskowskiej, ale także z Petersburga, lub w ogóle „z Rosji”. EAP, Fond 1580, N. 1, S. 16, k. 61, 78, 99–100. O podobnej sprawie dotyczącej oficerów formacji białogwardyjskich, których z Wiednia odesłano do Polski zob.: V. L. Saarsen, *See mis ma nägin*, Stokholm 1978, s. 412–413.

¹¹ Z. Karpus, *op. cit.*, s. 16–17. Z ziem estońskich zmobilizowano do armii rosyjskiej w czasie I wojny światowej około 100 tys. mężczyzn, J. Lewandowski, *Historia Estonii...*, s. 164.

¹² EAP, Fond. 1580, N. 1, S. 7, k. 59 i n.

reemigrantów¹³. W aktach przedstawicielstwa wiele jest spraw powrotu Estończyków z terenów państwa ukraińskiego, w tym osób, którym dokumenty kilkakrotnie wystawiał Eesti-Rahvus-Komite Kiiemis (Estoński Komitet Narodowy w Kijowie), m.in. dla chcących powrócić z Krymu¹⁴. 16 listopada 1921 r. Poselstwo Estońskie zwróciło się do Urzędu Emigracyjnego¹⁵ o „okazanie wszelkiej pomocy przybyłym z Konstantynopola 41 estońskim reemigrantom w sprawie otrzymania przez nich dwóch wagonów III kl. dla kontynuowania podróży do Turmontu na granicy polsko-łotewskiej”¹⁶.

Zdarzały się także przypadki powrotu do Estonii osób, które służyły w Wojsku Polskim. W lutym 1920 r. dwu kontraktowych muzyków z 2. Baonu Sape-rów – Aleksander Karlowa-Gaggi i Włodzimierz Karewe zwróciło się o zgodę na powrót do Estonii¹⁷. Z podobną sprawą wystąpił sierżant Johannes Eksztajn z orkiestry 6 Mińskiego Pułku Piechoty Dywizji Litewsko-Białoruskiej, który jednak na początku 1921 r. zmienił zdanie i „wyraził chęć służenia nadal w Armii Polskiej i wniósł prośbę o zaliczenie go jako podoficera zawodowego”¹⁸. Do Estonii, tym razem dla kontynuowania studiów, chciał też wyjechać w listopadzie 1920 r. Stanisław Czyżewski, były student Uniwersytetu w Dorpacie (est. Tartu), który „po kilkuletniej służbie ochotniczej w wojsku polskim” został zwolniony. Jako argument na rzecz wyjazdu podawał także fakt, że jego brat jest właścicielem apteki koło Parnawy (est. Pärnu). Jednakże jego sytuacja materialna była opłakana, bowiem do wniosku dołączona była prośba do Polskiego Czerwonego Krzyża w Warszawie i do Komitetu Pomocy Powracającym Akademikom o „wydanie bielizny i pieniędzy” lub chociażby pomocy w wysokości 3000 marek polskich¹⁹.

Z innych formacji wojskowych, których członkowie znaleźli się w polskich obozach internowanych, warto odnotować trzech Estończyków z 2 pułku 1 dywizji „3 armii rosyjskiej”, utworzonej w Polsce w 1920 r. i uznającej zwierzchnictwo gen. Wrangla, internowanych w obozie w Łukowie²⁰, dwu innych internowanych w Płocku²¹, a także Estończyka pułkownika Iwana Martynowicza Nur-

¹³ *Ibid.*, N. 1, S. 7, k. 14, 31, 61 i n. Zdarzały się także przypadki powrotu drogą morską przez Gdańsk. *Ibid.*, k. 179 i n.

¹⁴ EAP, Fond 1580, N. 1, S. 1; N. 1, S. 7; N. 1, S. 12.

¹⁵ Urząd Emigracyjny został powołany przez Sejm Ustawodawczy 19 marca 1920 r. i podporządkowany Ministerstwu Pracy i Opieki Społecznej. 5 listopada 1920 r. PU d/s PJUR został włączony do Urzędu Emigracyjnego; Z. Karpus, *op. cit.*, s. 19–20.

¹⁶ EAP, Fond 1580, N. 1, S. 16, k. 93.

¹⁷ *Ibid.*, N. 1, S. 7, k. 13.

¹⁸ *Ibid.*, N. 1, S. 16, k. 23.

¹⁹ *Ibid.*, N. 1, S. 7, k. 228–230. W aktach przedstawicielstwa jest też informacja o otwarciu w październiku 1919 r. estońskiego uniwersytetu w Tartu, z zajęciami w języku estońskim, rosyjskim i niemieckim i warunkami przyjęcia, przy czym zaznaczono, że narodowość ubiegającego się o przyjęcie nie stanowi przeszkody. *Ibid.*, N. 1, S. 11, k. 9.

²⁰ *Ibid.*, N. 1, S. 16, k. 19.

²¹ *Ibid.*, k. 61.

ka, komendanta 5. kazańskiego pułku w „Rosyjskiej Ludowej Armii Ochotniczej” gen. Stanisława Bułak-Bałachowicza, internowanego w Szczypiornie²². Na liście 12 repatriowanych jeńców z 16 lutego 1920 r. figuruje jedenastu z 1., 2. i 148. „estońskiego komunistycznego pułku piechoty” i jeden z „6 pułku piechoty Republiki Estońskiej”²³.

Procedura postępowania w sprawach reemigracji w przypadku obywateli Estonii była taka, że albo sami bezpośrednio zainteresowani, albo też władze polskie zwracały się do wojskowego przedstawiciela o umożliwienie jeńcom lub internowanym powrotu do ich kraju. W pierwszym przypadku personel przedstawicielstwa zwracał się do władz polskich o przetransportowanie zainteresowanych osób z dotychczasowych miejsc pobytu do stacji etapowej na warszawskich Powązkach, skąd odjeżdżali oni do wspomnianego już Turmontu na granicy polsko-łotewskiej, a stąd do Wałku (est. Valga, łot. Valka) na granicy łotewsko-estońskiej. W obu przypadkach placówka estońska zasięgała w kraju opinii o reemigrantach i dopiero po uzyskaniu pozytywnej decyzji władz krajowych wystawiała dokumenty repatriacyjne. Świadczą o tym m. in. prośby do strony polskiej o zatrzymanie jeńców w dotychczasowych miejscach pobytu do czasu uzyskania odpowiedzi z Estonii²⁴.

„Dotychczasowe miejsca pobytu” reemigrantów to nie tylko obozy jeńców i internowanych, ale także kompanie robocze jeńców (9. i 113. w Wilnie)²⁵, pensjonat w Lublinie²⁶, czy też Szpital Epidemiczny WP w Brześciu Litewskim. Przebywający w nim Karol Klesman, urodzony w powiecie rewelskim (Rewel – est. Tallinn), tak pisał własnoręcznie 13 stycznia 1921 r. o swoich wojennych losach (zach. pisownię oryginału):

Jako: Mieszkaniec Petersburga byłem zabrany przez władze bolszewickie do wojska przymusowo, nie czując się w zapatrywaniu komunista zostałem przydzielony do Armii Frontowej i wzięty do niewoli 5/IX 1919 roku przez Wojsko Polskie i przebywam jako jeńiec do tego czasu w wyżej wymienionym Szpitalu [...].

Upraszam tych osób J. Welm. Konsulat, zaopiekowanie się mną by mnie zwolniono i pozwolono wrócić do Rodziny²⁷.

Czyżby w ciągu kilkunastu miesięcy pobytu w szpitalu Karol Klesman opłynał język polski? Być może choroba, albo fakt, że w kwietniu 1920 r. Brześć Litewski nie należał do obszaru frontowego ani etapowego, nie pozwoliły Karolowi Klesmanowi skorzystać z rozkazu Naczelnego Dowództwa WP o zwolnieniu wszystkich jeńców bolszewickich narodowości estońskiej na terenie fronto-

²² *Ibid.*, k. 32–33.

²³ *Ibid.*, N. 1, S. 7, k. 14.

²⁴ *Ibid.*, N. 1, S. 11, k. 1 i n. Tam także decyzje odmowne.

²⁵ *Ibid.*, N. 1, S. 7, k. 6.

²⁶ *Ibid.*, N. 1, S. 12, k. 37.

²⁷ *Ibid.*, N. 1, S. 16, k. 58v.

wym i etapowym. Jeńcy z terenu Frontu Wołyńskiego i Podolskiego mieli być kierowani do stacji etapowej PU d/s JUR na Powązkach, z pozostałych frontów – do Wilna²⁸.

Po traktacie ryskim sprawy reemigracji nabrały tempa i coraz częściej brało w nich udział Poselstwo Republiki Estońskiej w Polsce. 2 maja 1921 r. ppłk Junkur zwrócił się do Szefa Sekcji Prezydialnej MS Wojsk. o wydanie legitymacji upoważniającej do wizytacji „wszystkich obozów jeńców i internowanych w Polsce, w celu rejestracji znajdujących się tam obywatelów Republiki Estonii”²⁹. Jednocześnie prosił o spis obozów jeńców i internowanych. Otrzymał go w końcu czerwca 1921 r. z Sekcji Jeńców i Internowanych przy Ministerstwie Spraw Zagranicznych. Wykaz obejmował 2 obozy jeńców (Strzałków i Tuchola), 11 obozów internowanych (Wadowice, Szczypiorno, Dąbie, Łuków, Łañcut, Pikulice, Ostrów–Łomża, Toruń, Różany, Płock i Dorohusk), 3 obozy koncentracyjne (Białystok, Lwów, Puławy), 2 punkty koncentracyjne (Kowel, Wołkowysk) i 2 punkty wymiany (Baranowicze i Równe). Pismo to zawierało też informację, że wydano już zarządzenie, że „wszyscy jeńcy bolszewicy – obcych obywatelstw, a więc również obywatele estońscy zostaną zgrupowani w najbliższym czasie w Obozie Internowanych Nr 13 w Łukowie, gdzie przedstawiciele zainteresowanych mocarstw będą mogli przeprowadzić rejestrację swych obywateli celem zakwalifikowania ich do repatriacji do krajów ojczystych”³⁰.

Przedstawione wydarzenia są z jednej strony przyczynkiem do dziejów stosunków polsko-estońskich w początkowych latach istnienia niepodległych państwowości obu narodów, z drugiej fragmentem końcowej fazy wielkiej „wędrowki ludów”, wywołanej zarówno przez wydarzenia wojny światowej, jak i późniejsze „powojenne” konflikty zbrojne. Szacunkowo można przyjąć, że przez Polskę, głównie przez obóz powązkowski, wróciło do Estonii kilka tysięcy jej obywateli, nie tylko z zachodu, ale przede wszystkim jeńców z Armii Czerwonej, a także z Ukrainy, Turcji i zapewne innych jeszcze części Europy i Azji. Dla niektórych z nich Polska była nie tylko ostatnim etapem w wędrowce do rodzinnych stron, ale w ogóle końcem życiowej drogi³¹.

²⁸ *Ibid.*, N. 1, S. 7, k. 47.

²⁹ *Ibid.*, N. 1, S. 16, k. 70.

³⁰ *Ibid.*, k. 75.

³¹ Tylko między 27 grudnia 1919 r. a 10 stycznia 1920 r. na etapie powązkowskim zmarło czterech obywateli Estonii. Jako przyczynę śmierci podano w trzech przypadkach dyzenterię i w jednym hiszpankę. Fond 1580, N. 1, s. 7, k. 5.